

Chaitanya Modak - Social Practice | **Curatorial Projects, 2013-2024**

Comix Epidemic

Bhitti Chitra

Goondool

Goondool is a culture and anthropology research project that culminated in an audio-visual exhibition highlighting the stories of language, people, and their lives in an alley in Ganj Peth, Pune.

An outcome of visual research, interviews, and writing by the gali's young residents 'Goondool' showcased spaces and lives that are rarely perceived in the dominant imagination as Pune or Puneri.

Conceptualised and co-curated with anthropologist Madhura Lohokare, this project and exhibition was supported by the "Engaged Anthropologist Grant" sponsored by the Wenner Gren Foundation, New York.

[Click here to read a feature on the Exhibition in The Times of India, Pune Mirror](#)

GOONDOOL गूंदूल

मल्टीमिडिया प्रदर्शन

Tales from the gallis of **Ganj Peth**

Sudarshan Kaladalan, Nr.Ahilyadevi School, Narayan Peth, Pune

21st - 22nd April 2018 | 10 a.m.-8 p.m.

गंज पेठेतील रहिवासी मी शिवलाल रामचंद्र नागपुरे. माझे लहानपण येथेच गेले आहे. माझे शिक्षण ८ वी पर्यंत झाले आहे. पशुपालन हा आमचा परंपरागत व्यवसाय आहे.

हा गोडा बांधून मला ६०-७० वर्षे झाले आहेत. आपी माझ्या गोड्यांमध्ये गावी, बक-बाबा कळय, टोन बेल माडवा हांच्या

आम्ही आधी गावीला बारा मलेट्याईं मधून आणायची पण आता माझा मुलगा मासेआळीमधून भाजी विकण्याचे पांचा हातखाली करण करतो. ते भाजीवाले लहिलेले आम्ही त्यांना तताच देतात. माझ्या वयाप्रमाणे मला आता काम करत नाही. मलाच (व्यवसाय विकतल्या नागपुरे) हा माईचा गोडा नोंदवा.

एका गावीपासून १०-१२ प्रगती होते.

नागपुरेचा गोडा

समवयीच्या टिकती लोक रोन पोषणासाठी येतात. एक म्हणजे गवत जन्म, टाग टिकती, कोरीगिरी पौष्टिगता या सगळ्या टिकती रोणाची मागणी भरपूर करवी जाते. महत्वाचे म्हणजे महान्ना फुले वाडेल्या पूर्ण नसण्यासाठी आमच्याकडूनच रोण घेतले जाते. ३०-४० बाटलीचे रोण त्या बांड्यात दिले जाते. एकर बाटलीमागे १५-२० रु. असे घेतले जाऊन.

रोणाबरोबर गोमूत्र विकले जाते. गोमूत्र ५ रुपयाला विकले जाते. आम्ही गावीचे बाळकण घरी करता. रोण, गोमूत्रापासून औषध व प्राइवटन बनवण्यासाठी घेऊन जातात.

जुन्या काळात कस्तुराला प्रेमाचे प्रतीक मानत असे. प्रेम पत्र किंवा संदेश लिहून पाठवण्यासाठी पाळत.

कबुतर

कबुतराचा संख्यात पर किंवा संदेश वाचात असे. कबुतर हावयाप्रमाणे कबुतरांना खाणेकडलावे पण आता ते नाही. आता त्यांचा व्यवसाय करताना. असाच एक नववयीतील रहिवासी नागपुरे हाच हे कबुतर १२ ते १३ वर्षांचे असण्याबाबत आवड म्हणून हा कबुतराचा व्यवसाय करतात. बाळग्यांपर्यंत तेही कोरून असून त्या ठिकाणी रहिवासी लकाची १० वाजता कबुतराचा काळत असतो. ५०० ते १०००० रुपयात अशी कबुतराची विकत आहे. कबुतरांना आवड म्हणून विकतात, आणि विकत पण घेतात.

त्यांना साकडाची अशी गोवी व रुंद कपडाकडले पर वाचतात. त्याच सोबत सोबत कापे असतात. त्यामागे जोडी-जोडी कबुतर देवतात. त्या लकाची कपटाला टाकत असे म्हणतात.त्यांना रोज टाकून द्यावे लागते. १। वाजता, ३।वाजता ५ वाजता दावलीतून वाहेर काढतात. आपोलीसाठी एका मोठ्या पाटीत घाणी भरतात देतात. त्याचे हवाचे :- वाटू, खोटी, वाजते, आता टाकतात.

ज्याचे वापर आताही कबुतरांना आणून, लकाच काढून नीट करतात किंवा हवाच, नीट पण खायला घालतात. कबुतरांना जखम झाली तर त्यांचीच विषा लावतात. कबुतरांना बंद करतात म्हणून त्यांना कबुतराचे द्रवद म्हणतात.

झाडू कामगाराचे समागत माझे नांव मीना लक्ष्मण जाधव. पुण्यात गंगवत या ठिकाणी माझे लहानपण गेले. मी लहान मंदार राखत ८वी पर्यंत शिक्षण पूर्ण केले. मला शिक्षणाची आवड नव्हती. १४-१६ वयात देवाची गाणी म्हणायची, कार्यक्रम, चंदा राजवायची झेज याजवायची, हे काम मी करायला लागली.

त्यानंतर मी स्वतःच कंपनी टाकली स्टार एम.जे. म्हणून माझ्या कंपनीचे नाव आहे. माझ्या कंपनीत ऑडिओ-पासून ते विडिओपर्यंत सगळी प्रोसिस मी करता. **झाडुखात्यात मला आईची नोकरी लागली.**

मी २०१४ या साली आरोग्य खात्यात कामाला लागली. माझी कोठी समाजा उद्यान रोवारी आहे. माझ्या कामाचा हट माला आहे - आयट रोड पासून मी प्रयाग होस्पिटल, ब्रियस हॉटेल पर्यंत झाडतो. मला १ महिन्याला १० खराट जातात. हॉटेल फक्त चहा, स्मॉरिंग, चाय, बाल्केन, अन्ना प्रसंगाने काढत असतो. लोकाली आम्ही हॉटेल्समधून रस्त्यावर टाकलेल्या कचऱ्याचा पित्त्या अडवण्या उद्योगाचा संपादन.

काही रोज भ्रमच्युतले मला काम लावूनच आम्ही लावण्या पूर्ण करते. मला १ रस्त्यावर गाड्यानी उडवलेली कुत्रे, कोकरी किंवा कुत्रे. त्यांना बांधून घेऊन लोकांच्या रस्त्याला नीटून घ्यावे. त्यांना घुलणे लागते. आरुद्राच्यात अडवण्या आनेपाच्या सल्ल्या असतात जसे कळ, हात टुकरा हे झाडतांना धुतू उठते, त्यामुळे अंतर्जात वात लगेच अडवणे. त्यालाच अडवण्या अडवण्या अनेकांच्यानी सल्ल्या, किण्वण, अन्ना वगुन द्यावे आहेत. कोकरीला ताजे उन्हा घडून किण्वण जसे लावणे, कामे लावणे, तेलाचेट, चमाल या वस्तुच्या किण्वण आता वेदना प्रमाणे लावणे. आरुद्राच सल्ल्याचे अडवण्या किण्वण घेऊनच अन्ना आणि ती किण्वण घेण्याची किण्वण आहे.

झाडताना मी ओला आणि सुका कचरा वेगळा वेगळा करून ठेवतो. मी गावत राहत आहे. झाडू कामगारी कोठी सल्ल्यानी आहे. मला वेगळे कामे करत राहू लागल्यामुळे त्याच कामे करणे सोपे होऊन गेले. मला वेगळे कामे करणे सोपे जाऊ लागले आहे. मला वेगळे कामे करणे सोपे जाऊ लागले आहे.

झाडू कामगार म्हणूनही मी आपल्या जीव्यासमोर प्रवा सोपिचिक अन्ना घेऊन राहते. ते म्हणणे हातात झाडू / कसरात आणि कोकरीलाणी साडी घेऊनही महिला या खाकी रंगाचे कपडे घातलेले घुलणे. पण त्यामागे त्यांच्या कामगारी दिनचर्या काय आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असून, असे सहसा दिसून येत नाही.

झाडू कामगारी दिनचर्या पहरे व जल्मा पासून दुसरी २ फटी वगुन असते. त्यांचा कामगारले लोन म्हणवणे रात म्हणजे: कोठी, हजेरी, हट.

गंगवतलेला झाडू कामगाराना पहारे कामगार जवळी पाई असते. अंधेरी कल्पन निरपवासाठी पहारे पाच वाजण्यापासून इथे कुली घेऊनलेला असतात.

ही अंधेरी कोठी सल्ल्या विहीट म्हणजेच निरपवात लकाची मंडळा प्रवात केलेल आहे. झाडू कामगारांना आपल्या कसारी सुरवात झडून करतावी लागते.

यंजुनय कामगार त्यांच्या नुकाळत घाणी येऊन दिलेला हटनी घाडून जपण्या कामात लुक्क्या करतात. कामगार जला झाल्यावर त्यांचा जो सुकाळ म्हणजेच सुरवातअत असतो ते व कोकरी कामगारी हजेरी लावती. योडा जरी उन्हात झाल्यास गेटाजरी लावणी जाते. काही कार्यक्रम असले तर कोकरीच सर्व कामगार गोळा होऊन ते सग लागते करतात.

१० वर्षांपेक्षा त्याचे काम आरुद्राच मुकाळत म्हणतात त्या दुसरी हटनी घाडून घेऊनकर काम करते लागणे. हे काम १२.३० पर्यंत पूर्ण करून दुसरी १.३० च्या हजेरीला पुन्हा एकदा कोकरीच जावला लागते. इथे आल्यानंतर लागूच एबी/पुस्तक कामगार एकर घेतात आणि सल्ल्याच डिवायची अनुभव व डिवाय अन्ना घेऊनलेला जमाती कोठी सल्ल्यानी असते. अशी ही कोठी झाडू कामगारांच्या आयुष्यातील दुसरी सल्ल्याच होव. दुसरी २ वंदात पुढे सगळेजण आपआपल्या कामांवर लागतात.

school uniforms, dairy, khari, and rusk are all born in its nooks and dingy one-room establishments.

All the sweeping, stitching, stringing, baking, hammering, and cutting metal, wood, and cloth that keep the city running.

जयपूरचा 'दाजी' कुटुंबातील सदस्यीत सुभाष रावत यांनी यावेळी 'दाजी' या नावाचे पुस्तिकेचे प्रकाशन केले. या पुस्तिकात 'दाजी' या नावाचे अनेक प्रकारचे खाद्यपदार्थ या पुस्तिकात प्रकाशित केले आहेत. या पुस्तिकात 'दाजी' या नावाचे अनेक प्रकारचे खाद्यपदार्थ या पुस्तिकात प्रकाशित केले आहेत.

दाजी भजीवाले

सौंदर्यादा चौक, गंगापूर

“जिवाला घोर लावणारी चव”

जयपूरचा 'दाजी' कुटुंबातील सदस्यीत सुभाष रावत यांनी यावेळी 'दाजी' या नावाचे पुस्तिकेचे प्रकाशन केले. या पुस्तिकात 'दाजी' या नावाचे अनेक प्रकारचे खाद्यपदार्थ या पुस्तिकात प्रकाशित केले आहेत.

सौंदर्यादा चौक, गंगापूर

हाजीशेठची शिगा रोटी

एक कॉफच्यात बसून तो आघाती आपले कापडे पारटूनच मट्टीचे खिब्या आख्याय काढताच उडल्यात ती रोटी आपल्या पोटात काढूनच योग्य जग म्हणून...

जयपूरचा 'दाजी' कुटुंबातील सदस्यीत सुभाष रावत यांनी यावेळी 'दाजी' या नावाचे पुस्तिकेचे प्रकाशन केले. या पुस्तिकात 'दाजी' या नावाचे अनेक प्रकारचे खाद्यपदार्थ या पुस्तिकात प्रकाशित केले आहेत.

सौंदर्यादा चौक, गंगापूर

Tahura COLDRINKS

तहुरा (हेदशावादी)

जयपूरचा 'दाजी' कुटुंबातील सदस्यीत सुभाष रावत यांनी यावेळी 'दाजी' या नावाचे पुस्तिकेचे प्रकाशन केले. या पुस्तिकात 'दाजी' या नावाचे अनेक प्रकारचे खाद्यपदार्थ या पुस्तिकात प्रकाशित केले आहेत.

सौंदर्यादा चौक, गंगापूर

Food from Telugu-speaking Padmashalis, Matang community from Solapur, Muslims in Mominpura and so on....

Food Corner, wooden toys,
visitors at the exhibit

C R E D I T S

Stories - Research, Photography, Recording

Angarki Thorat, Ashwini Kadam, Pranita Kamble,
Priya Kamble, Rekha Thorat, Surekha Shinde, Mayur
Thorat, Pawan Jadhav, Rakesh Mali, Rupesh Shinde

Concept and Curation

Madhura Lohokare, Chaitanya Modak

Exhibition Design

Chaitanya Modak

Translation

Anagha Bhat

Technical Assistance

Chris Mary Kurian

This project and exhibition was supported by the
"Engaged Anthropologist Grant" sponsored by the
Wenner Gren Foundation, New York.

We are deeply grateful to Laxman Keru Jadhav
(Dada) and family, without whose support this
exhibition would not have been possible.

Our heartfelt gratitude to Aarti Nanaware,
All the residents of 586 Ganj Peth,
Sandhya and Arun Lohokare.

We also thank Maharashtra Cultural Centre,
Anannya Dasgupta, Shivani Kapoor and
Shubhasree Bhattacharya (Centre for
Writing Studies, JGU)

Comix Epidemic

Bhitti Chitra

Goondool

How do you convert a street into an art gallery, which people can interact with as they walk past? How do you reclaim a Hussain, Souza, Raza, Kahlo, Miro from the inaccessible space it has disappeared into and put it back to where it belongs, among people, life-size?

To find answers to these questions I teamed up with the Rotary Club Of Bombay -Seacoast to plan and make the **Bhitti Chitra | 'Movements in art'** wall painting. On the sidewalk of the Lokhandwala back road in Mumbai, the project recreates works by great artists from different ages and continents.

I led a group of 60 people—residents of the neighborhood, students from J.J. School of Art, Rachana Sansad, Reliance AIMS Digital, and children from local schools—in the creation of a 1500-square-foot mural featuring chosen works of art from the 18th century to the 20th.

Rotary

Club of Bombay Seacoast
RID 3140
facebook.com/RotarySeaCoast

In Collaboration with

Bhitti Chitra presents

Movements
in **Art**^{TM}

facebook.com/bhittichitra

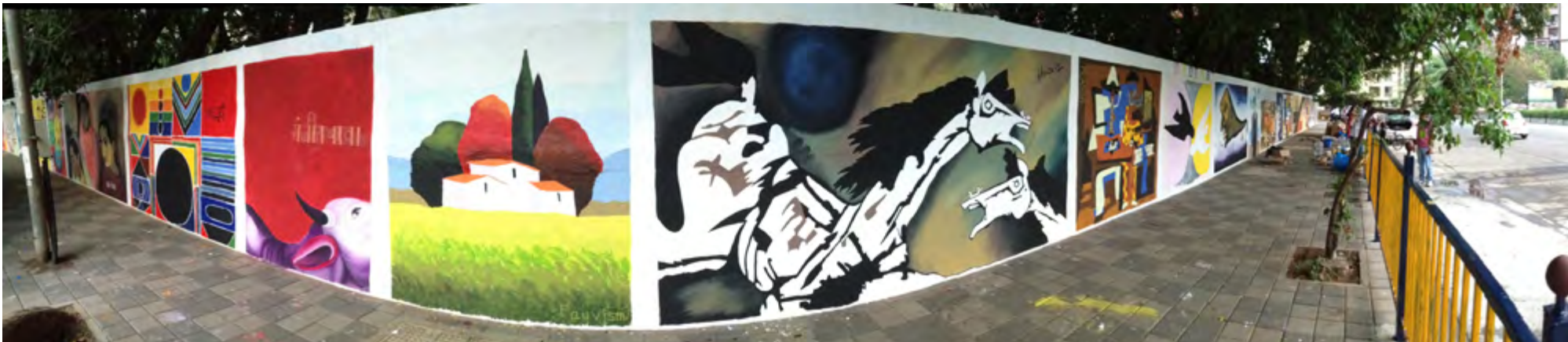
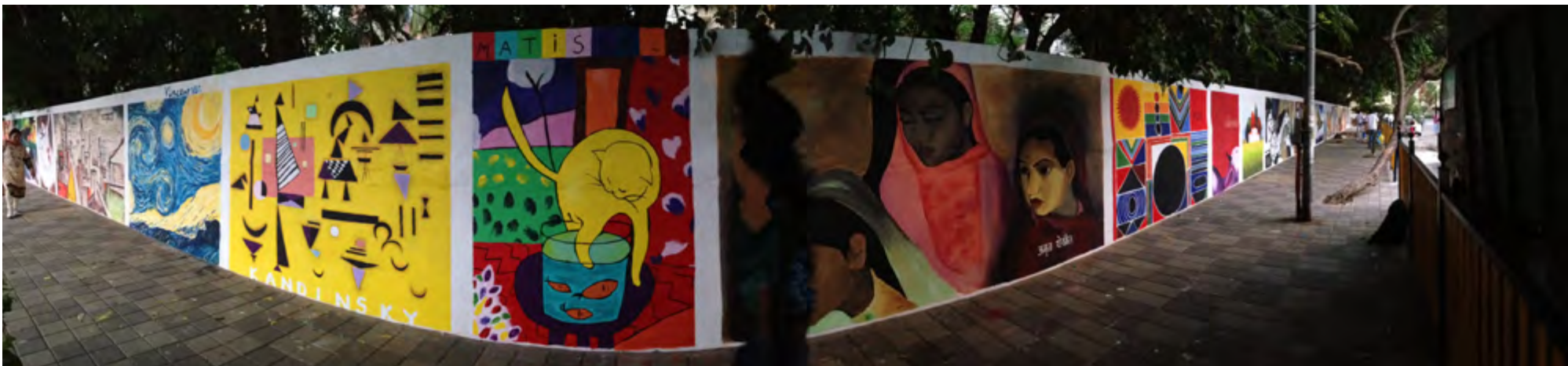

This activity was then carried forward in the form of workshops in low-income group areas in the city. The youth centers of ngo SNEHA, in their program areas in Kalwa, Kandivali were given a fresh look. The young adults and children - who would use the center to study and indulge in cultural and extra-curricular activities like music, singing, and theatre and dance classes – painted the youth activity centers in the neighborhood using themes of education, gender and slices of everyday life.

Bhitti Chitra | SNEHA Community Center, Kalwa (West), Thane | November 2016

Bhitti Chitra | SNEHA Community Center, Kalwa (East), Thane | January 2017

Bhitti Chitra | "Painting wishes and dreams", SNEHA Community Center Kandivali (West), Mumbai | June 2017

Bhitti Chitra | "Migration Stories", SNEHA Wadala, Mumbai | October- November 2019

Comix Epidemic

Bhitti Chitra

Goondool

As a mentor artist, I led a series of graphic narrative workshops with people in Dharavi over the course of two years (2013-2015) as part of the Dharavi Biennale. These workshops led to the release of **Comics Epidemic - an anthology of tales from Dharavi.**

The book has 43 stories by 65 people from Dharavi, who are between the ages of 14 and 60. Under the main topic of health, they cover a vast range of subheadings such as the body, injuries, nutrition, depression, suicides, puberty, adolescent relationships, and so on.

The initiative was organised a part of the Dharavi Biennale, in association with SNEHA (Society for Nutrition, Education and Health Action), and financially supported by the Wellcome Trust.

AN ANTHOLOGY OF TALES FROM DHARAVI

A DHARAVI BIENNALE PUBLICATION

SUPPORTED BY SNEHA (SOCIETY FOR NUTRITION,
EDUCATION AND HEALTH ACTION)

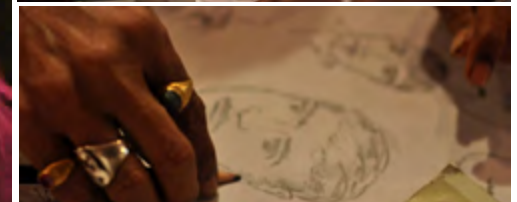
EDITED & CURATED BY WON-TOLLA

Comix making - sketching, writing, subject inputs, feedback at SNEHA UHC, Sion Hospital

SUBJECT EXPERTS The particular health issue is the basis for the individual participant's comic. Facts and inputs provided by subject experts

Comix Epidemic | Comix making at KEM Hospital, Byculla and at the Colour Box, 60 feet road, Dharavi

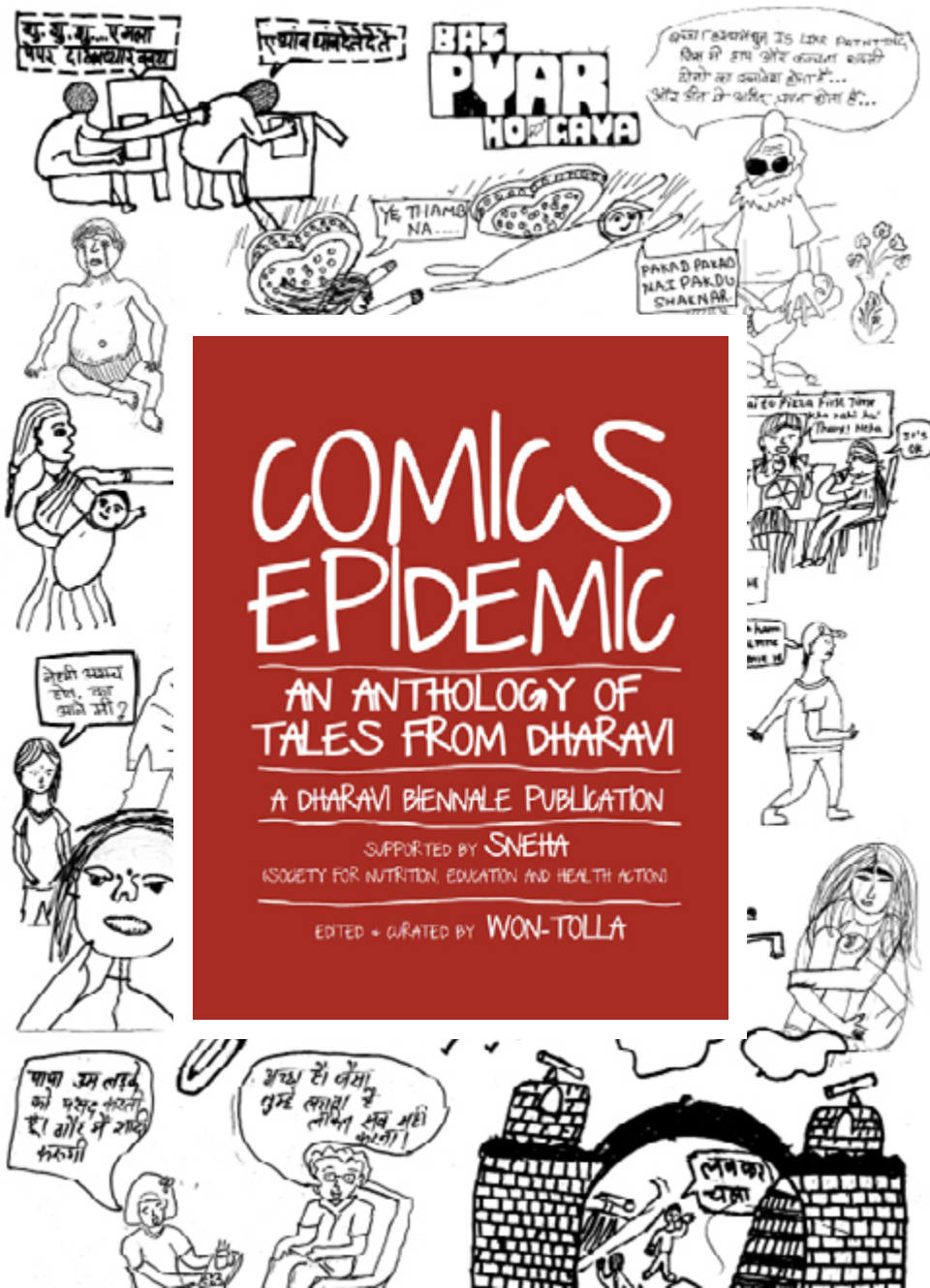
CHAKRE...

Sudha Sankhvi ke

Sneha

Last Me Aarti tang
agay to uske khatir
ko jalakar dya

Comix Epidemic | Launch at the hands of advertising veteran Shri. Gopi Kukde

C R E D I T S

Comics Epidemic Participants from Dharavi :

Akhturnissa, Mangal Shinde, Suryamala, Komal Kale, Sita Waghmare, Komal Vhatkar, Ashwini, Shubhangi Sonawane, Surekha Tapase, Priyanka Tapase, Ganesh Joshi, Vaibhav, Pramod, Bhavesh Devaliya, Kaushik Devaliya, Sana Shaikh, Naina Sawardekar, Pooja Vhatkar, Sonali Sonawane, Sushma Shinde, Tinku Jha, Jyoti Katke, Misbah, Sachin Jaiswal, Sudhanshu Sharma, Pinku Jha, Akshay Shinde, Sudha Sadhaphule, Laxman Mane, Rupesh Sable, Raghvendra Pol, Nilesh Pendurkar, Manoj Jaiswar, Kisan Salbul, Kanchan Gore, Ravi Vishwakarma, Avinash Jadhav, Sunita Laxman, Pooja Vaish, Saraswati Bhandare, Naushad Sheikh, Sanjay Jaiswar, Aniket Bagde, Navita Chitkindi, Tushar Kamble, Reshma Shaikh, Suraj Kale, Saiba Shaikh, Gudiya Pandey, Aarti Kori, Swapnil Kadam, Bhagyashree, Komal Kale, Komal Vhatkar, Nirant Kondave, Santosh Vishwakarma, Manish Sonawane, Darshana Dhawale, Jyoti Yadav, Dilshad Shaikh

Workshops Conducted @ The Colour Box, Dharavi

Dharavi Biennale Project Directors

Nayreen Daruwalla, David Osrin

Mentor, Curator, Editor

Chaitanya Modak

Health Experts

Dr. Hemal Shroff, Sarika Salunkhe, Dr. Vineet Kumar, Pradeep Pawar, Sumit Pawar, Dr. Anil More, Sneha Kupekar, Reshma Jagtap

Logistics

Dipesh Thakker, Sitaram Kharat

Photo Documentation

Benita Fernando, Glyn Alcock

The Priya's Shakti Artbox

Ram Devineni, Tushar Prakash

Mozilla Foundation's Maker Party, Nashik chapter

Omkar Walimbe, Mayur Patil, Vishal Chavan

- **The Making of Comics Epidemic in Dharavi** was presented as a part of the CASP (Council for Arts and Social Practice) Conversations Series on 16th December 2017 at TIFA, Pune

- **Mohile Parikh Centre's Visual Arts forum:** Comics Epidemic was presented as a part of a panel discussion on the Dharavi Biennale at the National Gallery of Modern Art, Mumbai, on 4th February 2015. The discussion featured the Dharavi Biennale project co-directors, Dr Nayreen Daruwalla and Dr David Osrin, and comics epidemic curator Chaitanya Modak.

- **Priya's Shakti, 10th–13th September 2014:** A layered narrative project and augmented reality comic book, follows a mortal woman fighting gender-based sexual abuse in India with the help of the Goddess Parvati. Priya's Shakti worked with Dharavi teens to develop gender-based violence graphic narratives during the Comics Epidemic. Tech mentors from the Mozilla Foundation's Maker Party Nashik Chapter taught enthusiastic comics creators Popcorn Maker animation skills to bring sound and movement to 2D comics in Dharavi. The comics were exhibited at the IFP Made in NY Media Center, Brooklyn, NY, United States

- **Comics and Medicine: From Private Lives to Public Health:** Comics Epidemic was presented at an international workshop hosted by Graphic Medicine and the Johns Hopkins University School of Medicine Department of Art as Applied to Medicine, 26th - 28th June, 2014.

This curation has led to a long term association with SNEHA that continues till date with a series of workshops planned every year across their program areas in Dharavi, Thane and Kandivali.

Coming full circle! Comix Making at KEM Hospital, Byculla where workshop participants from the comics epidemic taught doctors how to make their own comics...